

לפי מה נקבע סדר ההושענות אצל האשכנזים?

הקדמה

מנהג ההושענות אצל עדות הספרדים שבכל יום מימי חג הסוכות אומרים הושענות כנגד "אב הרחמן", "אברהם", "יצחק", "יעקב" ו"מתן תורה", והן מסודרות לפי המספר הסידורי של היום. כלומר:

ביום הראשון אומרים הושענות שיש בהם את המספר אחד, ביום השני אומרים הושענות שיש בהם את המספר שנים, ביום השלישי אומרים הושענות שיש בהם את המספר שלושה, וכן הלאה. לעומת זאת אצל האשכנזים אין סדר קבוע לאמירת ההושענות, ובכל שנה משתנה סדר ההושענות.

לפי מה נקבע סדר ההושענות אצל האשכנזים?

א. דברי ה"משנה ברורה"

כתב ה"משנה ברורה" (תרס"ג ס"ק ו'): "סדר הושענות: בשני ימים טובים [בחוץ לארץ שיש שני ימים טובים] אומרים: 'למען אמיתך', 'אבן שתיה'. ובחול המועד: 'אערוך שועי', 'אל למושעות', 'אדון המושיע'. ובשבת: 'אום נצורה'.

ואם חל יום א' דסוכות בשבת, אומר ביום ב' [של סוכות]: 'למען אמיתך', וביום א' דחול המועד: 'אערוך שועי', וביום ב' דחול המועד: 'אבן שתיה', וביום ג' דחול המועד: 'אל למושעות', וביום ד' דחול המועד: 'אדון המושיע'. ו'אום אני חומה' נדחה לגמרי.

ואם חל יום שני [של סוכות] בשבת אז אומרים על זה הסדר: 'למען אמיתך', 'אבן שתיה', 'אערוך שועי', 'אום אני חומה', 'אל למושעות', 'אום נצורה'. והפיוט 'אדון המושיע' נדחה.

והטעם לזה הסדר עיין ב'מחצית השקל'."

ב. הסבר ה"לבושי שרד"

כיון ש"מחצית השקל" האריך מאד, וה"לבושי שרד" קיצר יותר, וגם כתב כללים ברורים יותר, נביא את דבריו:

זו לשון ה"לבושי שרד"¹ (תרס"ג סעיף א): "סדר הושענות: דע כי [יום ראשון של] סוכות אינו חל אלא [בימים] ב, ג, ה, ז, ומנהגנו בסדר הושענות נרשם בסידורים שלנו:

אם חל ביום ב' אומרים: 'למען אמיתך', 'אבן שתיה', 'אערוך שועי', 'אום אני חומה', 'אל למושעות', 'אום נצורה'.

אם חל ביום ג' אומרים: 'למען אמיתך', 'אבן שתיה', 'אערוך שועי', 'אל למושעות', 'אום נצורה', 'אדון המושיע'².

ואם חל ביום ה' אומרים: 'למען אמיתך', 'אבן שתיה', 'אום נצורה', 'אערוך שועי', 'אל למושעות', 'אדון המושיע'.

ואם חל בשבת אומרים: 'אום נצורה', 'למען אמיתך', 'אערוך שועי', 'אבן שתיה', 'אל למושעות', 'אדון המושיע'. עד כאן לשון הסידורים.

וטעם דין זה הוא על פי ארבעה יסודות:

א. כי 'למען אמיתך' מדבר בכבוד השכינה, ו'אבן שתיה' בכבוד בית המקדש, לכן ניתקנו לאומרים בשני ימים טובים [בחוף לארץ], לרוב חשיבותם, אלא אם כן יש איזה טעם לדחיה, כמו שיבואר.

ב. כי 'אערוך שועי' כתוב בו: 'גליתי בצום פשעי' ראוי לסומכו סמוך אחר יום הכפורים כל מה שאפשר, אלא שביום טוב אין אומרים אותו, לפי שהוא תחינה, לכן אומרים אותו ביום א' דחול המועד.

ואם הוא שבת [כלומר אם יום א' דחול המועד חל בשבת] אומרים ביום א' דחול המועד [כלומר: אומרים אותו ביום א' בשבוע, שהוא היום הראשון שאינו חג ואינו שבת, אלא רק חול המועד].

ג. 'אדון המושיע' הוא תפילה על המים, ולפי שהגשמים בחג אינם ברכה, לכן לא נתקן לאומרו אלא בערב הושענא רבא, דהיינו ביום שישי [של סוכות], לפי שהוא סמוך לכלות חג הסוכות.

ד. בשבת נתקן 'אום נצורה' שמדבר מענייני שבת.

¹ רבי דוד שלמה אייבשיץ, בעל ה"ערבי נחל" על התורה, שחי בין השנים תקט"ו-תקע"ד, ובסוף ימיו עלה לארץ ישראל, ומנוחתו כבוד בבית העלמין הישן בעיר צפת.

² ה"לבושי שרד" הוסיף כאן בסוגריים: "וה'אליה רבה' העתיק מסידורים שאומרים 'אום אני חומה' (אחרי 'אערוך שועי'), כמו אם חל ביום ב' (ואין אומרים 'אל למושעות'), ותמה עליו ונדחק, ואולי במדינתו יש מנהג כך, אבל אינו עיקר, אלא כמו שכתבתי, וכמו שמבואר אחר כך".

...ודע כי כאשר ד' בחמלתו הביאני לפה, עיר הקודש צפת ת"ו, ראיתי את אחי קהל האשכנזים נוהגין בסדר הושענות כאשר הורגלו תמיד בחוצה לארץ, ובאמת לפי שאין עושין כאן אלא יום טוב יום אחד, ראוי לומר תמיד 'אערוך שועי' ביום ב' דסוכות, שהוא ראשון דחול המועד, ואם כן ישתנה הסדר כמובן. ואמנם לא מלאני לבי להשתדל עמהם לשנות מהרגלם אשר נהגו קודם, והדבר צריך תלמוד".

ג. הסבר דברי ה"לבושי שרד"

כדי להבין היטב את דברי ה"לבושי שרד" יש להקדים שיש שבע הושענות שיכולות להאמר בששת הימים הראשונים של סוכות, ומתוך כך בכל שנה אין אומרים הושענא אחת.

שבע ההושענות הן: "למען אמיתך", "אבן שתיה", "אערוך שועי", "אום אני חומה", "אל למושעות", "אדון המושיע" ו"אום נצורה".

בדרך כלל, כלומר בשלש מתוך ארבע האפשרויות, ההושענא שאינה נאמרת היא "אום אני חומה", ובאפשרות הרביעית ההושענא שאינה נאמרת היא "אדון המושיע". מדוע?

היסוד החשוב ביותר, שדוחה את כל השאר, הוא שהפיוט "אום נצורה" שמדבר בענייני שבת נאמר תמיד בשבת, בין אם היא חלה ביום טוב ראשון, בין אם היא חלה באחד מימי חול המועד. ואף על פי שה"לבושי שרד" כתב יסוד זה ביסוד האחרון, הוא החשוב ביותר. לפי זה חלק מההושענות יזוזו ממקומם ליום אחר, ואחד מהם אף יושמט לגמרי, כמו שיתבאר בסמוך.

על פי מה שכתב ה"לבושי שרד" ביסוד השלישי: "'אדון המושיע' הוא תפילה על המים, ולפי שהגשמים בחג אינם ברכה, לכן לא נתקן לאומרו אלא בערב הושענא רבא, דהיינו ביום שישי [של סוכות], לפי שהוא סמוך לכלות חג הסוכות", יוצא שכאשר יום ששי של סוכות חל בשבת אין אומרים כלל את הפיוט "אדון המושיע", כיון שבשבת אומרים תמיד "אום נצורה", כמו שהתבאר, ולפני היום הששי אין אומרים "אדון המושיע", כיון שאין רוצים לבקש על המים לפני היום הששי, ולכן באותה שנה אין אומרים "אדון המושיע", ובמקומו יאמרו "אום אני חומה" ביום הרביעי. וכמו שכתב ה"משנה ברורה": "ואם חל יום [ששי של סוכות] בשבת, אז אומרים על זה הסדר: 'למען אמיתך', 'אבן שתיה', 'אערוך שועי', 'אום אני חומה', 'אל למושעות', 'אום נצורה'. והפיוט 'אדון המושיע' נדחה [כלומר: אינו נאמר כלל!]"

לעומת זאת בשאר האפשרויות אין אומרים את "אום אני חומה".

ד. מדוע ברוב השנים אין אומרים "אום אני חומה"?

מדוע דווקא ההושענא "אום אני חומה", היא ההושענא שאינה נאמרת ברוב

השנים?

כדי לענות על שאלה זו יש להתבונן בהושענות שנאמרות בהושענא רבא. בהושענא רבא אומרים שבע הושענות שבהן מקיפים את הבימה, כאשר ארבע הראשונות הן הושענות שמופיעות במהלך ששת הימים: "למען אמיתך", "אבן שתיה", "אום אני חומה" ו"אדון המושיע", ועליהן מוסיפים עוד שלוש הושענות, שלא נאמרו במהלך ששת הימים הראשונים של חג הסוכות.

מדוע אין אומרים בהושענא רבא את כל ההושענות שנאמרו במהלך חג

הסוכות?

התשובה מתחלקת לשני חלקים:

א. את ההושענא של שבת כמובן לא שייך לומר ביום חול.
ב. בהושענא רבא אנו רוצים להרבות בתחינות על הגשם, כיון שבחג נידונים על המים והיום הוא יום החיתום של הדין, ולעומת זאת במהלך ששת הימים לא התפללו על הגשם, מלבד ביום הששי, כפי שהתבאר, ולכן מוסיפים בהושענא רבא הושענות חדשות, שבהן יש תחינה על הגשם.

אבל לא כל ההושענות של הושענא רבא הן תחינה על הגשם, אלא תחילה אנו רוצים להתפלל על כבוד השכינה, ועל כבוד בית המקדש, ועל כבודם של ישראל, ורק אחר כך על הגשם. ולכן אומרים תחילה "למען אמיתך" שמדבר בכבוד השכינה, "אבן שתיה" שמדבר בכבוד בית המקדש, ו"אום אני חומה" שמדבר בכבוד עם ישראל, ורק אז את "אדון המושיע", שבה יש בקשה על הגשם, וממשיכים בבקשות על הגשם.

לפי זה ניתן לענות על השאלה מדוע דווקא ההושענא "אום אני חומה", היא

ההושענא שאינה נאמרת ברוב השנים?

הושענא זו נאמרת בהושענא רבא, כך שגם אם אין היא נאמרת במהלך ששת

הימים הראשונים, היא נאמרת במהלך חג הסוכות!

מדוע לא השמיטו אם כן את "למען אמיתך" או את "אבן שתיה"? והרי גם הן

נאמרות בהושענא רבא!

כבר כתב ה"לבושי שרד": "כי 'למען אמיתך' מדבר בכבוד השכינה, ו'אבן

שתיה' בכבוד בית המקדש, לכן ניתקנו לאומרים בשני ימים טובים [בחוץ לארץ], לרוב חשיבותם". ולכן לא ויתרנו עליהם באף שנה.

מדוע לא השמיטו את "אדון המושיע" מלבד אם הוא יוצא בשבת?

כיון שרוצים להזכיר את הגשם ביום הששי.

עוד יש לומר על פי מה שכתב ה"לבוש" על אמירת "אדון המושיע" ביום הששי: "ועוד שבאותו יום רמוז ניסוך המים בתורה, דכתיב ביה [ביום הששי]: 'ונסכיה', ביד, שהוא לשון רבים, משמע שני ניסוכים: ניסוך היין וניסוך המים"³. מדוע לא השמיטו את "אערוך שועי" או את "אל למושעות"? יש לומר שכיון ששתי הושענות אלה אינן נאמרות בהושענא רבא לא רצו שהן לא תאמרנה בכלל, ולכן עליהן אין מוותרים. לעומת זאת "אום אני חומה" נאמרת בהושענא רבא, כך שגם אם אין היא נאמרת במהלך ששת הימים הראשונים, היא נאמרת במהלך חג הסוכות, ולכן יכולנו להרשות לוותר עליה במהלך ששת הימים, על אף חשיבותה הגדולה!

ה. הסבר "ספר התודעה"

ב"ספר התודעה"⁴ כתב הסבר אחר מה"לבוש" שרד" מדוע בארץ ישראל אומרים "אערוך שועי" ביום השלישי של חג הסוכות, שהוא ב' דחול המועד, ולא ביום השני של סוכות, שהוא א' דחול המועד: "אערוך שועי" שיש בו זכר כפרת עוונות של יום הכפורים, לעולם היא נאמרת ביום השלישי של החג, מפני שיום שלישי של חג הוא [ה]יום [בשבוע] שחל בו יום הכפורים באותה שנה"⁵. לפי דבריו הסיבה לאמירת ההושענא "אערוך שועי" אינה משום שרצו להסמיק אותה ליום הכפורים ככל שניתן, אלא מחמת שרצו שהיא תהיה באותו יום בשבוע שבו חל יום הכפורים! על פי דבריו לא קשה תמיהתו של ה"לבוש" שרד" על מנהג ארץ ישראל!

³ עיין במאמר "מצות ניסוך המים רק יומים?!",

⁴ עמוד קיח במהדורת "יד אליהו כי טוב" ירושלים תשכ"ג.

⁵ וכבר כתב כן "אוצר דינים ומנהגים" ערך "הושענות" עמ' 96. ועיין שם שהביא גם מנהג אחר לגמרי ממה שאנו נוהגים.

ועיין בספר התודעה שם שהסביר אחרת את אמירת "אדון המושיע" ביום הששי: "אדון המושיע" לעולם היא האחרונה בסדר התפילות של ששה ימי החג קודם הושענא רבא. שכל עיקרה של תפילה זו ביטחון הישועה בקב"ה. לפיכך חותמים בה כל ימי ההקפות של הושענא. אלא שאם חל יום הששי של חג בשבת אין חותמין בה, אלא אומרים תפילה השייכת לאותו היום: 'אום נצורה'."

על פי זה הסביר גם את טעם אמירת "אל למושעות" סמוך לאמירת "אדון המושיע": "אל למושעות" שמדברת בצרות ישראל בגלות האחרונה והארוכה היא מעין הקדמה ל'אדון המושיע' שיש בה ביטחון הישועה, לפיכך היא נאמרת ביום החמישי של החג. ואם חל יום חמישי של החג בשבת מקדימין אותה ליום הרביעי."

יש להעיר על דבריו שאמנם ב"אדון המושיע" מציניים את ביטחון הישועה בקב"ה, אבל חלק מההושענא עוסק בגשם, כמו שכתב ה"לבוש" שרד", וכן כתבו גם ה"לבוש", ה"פרי מגדים", "מחצית השקל" ו"בכורי יעקב".

עוד יש להעיר על דבריו שאמנם "אל למושעות" מדברת בצרות ישראל בגלות, אבל חלק מההושענא עוסק בשבח עם ישראל.

כמובן יש להדגיש שכאשר היום השלישי של החג הוא בשבת, והוא היום שחל בו יום הכפורים באותה שנה, ההושענא של שבת "אום נצורה" נאמרת בשבת, כפי שכבר למדנו שההושענא של שבת נאמרת תמיד בשבת, ודוחה את כל ההושענות האחרות שהיו צריכות להיאמר באותו יום הן מצד סידרו בחג הסוכות והן מצד היום בשבוע, ואז תדחה ההושענא "אערוך שועי" ליום ראשון.

סיכום

א. בשבת תמיד אומרים "אום נצורה", בין אם היא חלה ביום טוב ובין אם היא חלה בחול המועד, כיון שהיא עוסקת בענייני שבת.

ב. "למען אמיתך" נאמרת ראשונה, כיון שהיא עוסקת בכבוד השכינה (אלא אם כן יום טוב חל בשבת, שאז, כאמור, אומרים "אום נצורה").

ג. "אבן שתיה" נאמרת תמיד אחרי "למען אמיתך", כיון שהיא עוסקת בכבוד בית המקדש (אלא אם כן יום טוב חל בשבת, שאז אומרים "אום נצורה" בשבת, וביום ראשון בשבוע אומרים "למען אמיתך", וביום שני בשבוע אומרים "אערוך שועי", מהטעם שיבואר בסמוך, ורק ביום שלישי בשבוע אומרים "אבן שתיה").

ד. "אערוך שועי" נאמרת תמיד ביום השלישי של חג הסוכות (אלא אם כן היום השלישי חל בשבת, שאז אומרים "אום נצורה", ו"אערוך שועי" נדחה למחרת), נאמרו בכך שני טעמים:

1. לפי ה"לבושי שרד" כיון שכתוב בה: "גליתי בצום פשעי" ראוי לסומכה סמוך אחר יום הכפורים כל מה שאפשר, אלא שביום טוב אין אומרים אותה, לפי שהיא תחינה, ובחוץ לארץ שיש שני ימים טובים אומרים אותה ביום א' דחול המועד, שהוא היום השלישי של חג הסוכות. ולפי זה בארץ ישראל היה צריך לומר אותה ביום השני של חג הסוכות.

2. לפי "ספר התודעה" כיון שכתוב בה: "גליתי בצום פשעי" ראוי לאומרה באותו יום בשבוע שבו חל יום הכפורים, ולפי זה מובן מדוע גם בארץ ישראל אומרים אותה ביום השלישי של חג הסוכות.

ה. "אום אני חומה" נאמרת ביום הרביעי של חג הסוכות, והיא נאמרת רק כאשר יום טוב של חג הסוכות חל ביום שני, שאז יום ששי של חג הסוכות חל בשבת, ואומרים בו "אום נצורה", ואין אומרים "אדון המושיע", ובמקום "אדון המושיע" אומרים "אום אני חומה".

ו. "אל למושעות" נאמרת ביום החמישי של חג הסוכות (אלא אם כן היום החמישי חל בשבת, שאז אומרים "אום נצורה", ו"אל למושעות" נאמרת ביום הרביעי).

ז. "אדון המושיע" נאמרת רק ביום הששי של חג הסוכות, כיון שהיא תפילה על המים, ולפי שהגשמים בחג אינם ברכה, לכן אין אומרים אותה אלא סמוך לכלות

חג הסוכות. אבל כאשר יום ששי של חג הסוכות חל בשבת אומרים "אום נצורה", ואין אומרים באותה שנה "אדון המושיע".

ח. מתוך שיש שבע הושענות שיכולות להיאמר בששת הימים הראשונים של חג הסוכות, תמיד הושענא אחת אינה נאמרת. בדרך כלל זו ההושענא "אום אני חומה" - שלש מתוך ארבע האפשרויות. באפשרות הרביעית ההושענא שאינה נאמרת היא "אדון המושיע".

ט. דווקא אחת משתי הושענות אלה אינה נאמרת, כיון ששתייהן נאמרות בהושענא רבא. לא רצו לוותר על "למען אמיתך" שמדברת בכבוד השכינה, ולא על "אבן שתיה" שמדברת בכבוד בית המקדש, ולא על "אערוך שועי" ו"אל למושעות" שאינן נאמרות בהושענא רבא, ולא על ההושענא המתאימה לשבת, שהיא "אום נצורה", כפי שהתבאר.

י. בהושענא רבא אומרים ארבע משבע ההושענות שיכלו להיאמר בששת הימים: "למען אמיתך" שמדבר בכבוד השכינה, "אבן שתיה" שמדבר בכבוד בית המקדש, "אום אני חומה" שמדבר בכבוד עם ישראל, ו"אדון המושיע", שבה יש בקשה על הגשם, וממשיכים בבקשות על הגשם.

למדנו שיש דקדוק רב בסדר אמירת ההושענות.
יהי רצון שתתקבלנה כל תפילותינו.